

Wie was Abū Hayyān Al-Tawhīdī?

Michiel Leezenberg

De klassieke islamitische wereld kent een lange en rijke traditie van filosofische en theologische religiekritiek, en een literaire beschaving die we als ‘humanistisch’ kunnen bestempelen. Net als in het humanisme van de Europese renaissance zien we in de islamitische wereld van de tiende en elfde eeuw een opwaardering van heidense filosofen, en een wijdverbreide literaire praktijk waarin wereldse en religieuze hoogwaardigheidsbekleders belachelijk worden gemaakt.

Algemener is de klassieke Arabische literatuur een schatkamer vol verborgen rijkdommen die onbekend zijn gebleven voor een Nederlandstalig publiek. Iedereen heeft gehoord van *De verhalen van 1001 nacht*, maar in ons taalgebied hebben slechts weinigen gehoord van zelfs maar de belangrijkste auteurs uit deze traditie, zoals de vlijmscherpe karikaturen van Jahiz in zijn *Boek van de vrekken*, Al-Harīrī en zijn schelmenverhalen in de *Maqāmāt*, en het avontuurlijke reisverslag van Ibn Battūta – om maar te zwijgen van de bij momenten ronduit pornografische poëzie van Abū Nuwās.

Abū Hayyān Al-Tawhīdī is een van de minder bekende auteurs uit deze traditie, ook in de Arabische wereld. Hij is omstreeks 923 geboren in Bagdad. Op jonge leeftijd verloor hij beide ouders; hij werd verder opgevoed door een oom, die hem niet bijster goed behandelde. In Bagdad, op dat moment de hoofdstad van het Abbasidische rijk, studeerde hij onder meer filosofie, logica en Arabische grammatica. In zijn Bagdadse tijd vormde de ethicus Miskawayh (gestorven 1030) een belangrijke filosofische invloed. In latere jaren werd Al-Tawhīdī een beschermeling van Abū Sulaymān Al-Sijistānī (gestorven omstreeks 1000), bijgenaamd *Al-Mantiqī*, ‘de logicus’.

Hoewel Bagdad een sjiitische heerser had, studeerde Al-Tawhīdī ook bij een soennitische rechtsgeleerde en toonde hij belangstelling voor de mystiek van het soefisme. Zijn maatschappelijke loopbaan was geen onverdeeld succes. Bij verschillende viziers probeerde hij een baan te krijgen als secretaris; maar door een van hen, Abu’l-Fath Al-Amīrī, werd hij afgewezen; door een andere, Ibn Abbād, werd hij ontslagen, naar verluidt omdat hij weigerde zijn tijd te verspillen aan het kopiëren van de brieven van zijn meester. In latere jaren liep zijn hofcarrière beter, met name toen hij werkte voor weer een andere vizier, Ibn Sa’dan, die in dienst was van de toenmalige heerser van Bagdad. Over deze werkgever heeft Al-Tawhīdī, ook na diens dood, niets dan lovende woorden geschreven; maar toen Ibn Sa’dan stierf, was hij plotsklaps beroofd van een rijke en machtige beschermheer, en van een inkomen. Omstreeks 1023 is hij in armoede gestorven.

Een Gouden eeuw in de islam

Al-Tawhīdī leefde in een tijd die als de ‘gouden eeuw’ van de islam wordt omschreven. In filosofisch opzicht was dit een periode van verlichting: het openbaar gebruik van de rede en de openlijke kritiek op religieuze openbaringen en tradities werd door de heersers niet slechts getolereerd maar openlijk aangemoedigd. In literair opzicht markeert deze tijd een renaissance, ofwel de opbloei van een humanisme dat morele en culturele beschaving niet formuleert in termen van religieuze openbaring of geleerdheid, maar van literaire schoonheid en elegantie. Deze literaire beschaving werd *adab* (‘Bildung’ of ‘schone letteren’) genoemd. Diegenen die haar beheersten en cultiveerden werden *adīb* of ‘literator’ genoemd.

In deze wereld had Al-Tawhīdī een bijzondere positie. Door een latere biografie werd hij ‘de literator onder de filosofen en de filosoof onder de literatoren’ genoemd. Hij heeft een gigantisch oeuvre nagelaten, dat in druk ruim vijfduizend bladzijden beslaat. De meeste van zijn teksten bevinden zich op het grensgebied van schone letteren en filosofie. Zijn geschriften omvatten onder meer een tiendelige *adab*-bloemlezing, *Inzichten en schatten (Al-Bahā’ir wa Al-Dhakhā’ir)*. In samenwerking met Miskawayh produceerde hij het werk *Verdwaalde vragen en sluitende antwoorden (Al-Hawāmil wa’l-Shawāmil)*. Hierin stelt hij vragen van praktische, morele of psychologische aard, zoals ‘Waarom is het verkeerd om mensen in hun aanwezigheid te prijzen?’ en ‘Waarom zijn slanke mensen nobeler dan dikke?’. Vervolgens worden die geduldig door de filosoof beantwoord.

Aan het moeilijke begin van Al-Tawhīdī’s carrière hebben we een van zijn bekendste teksten te danken, *Moraal van twee viziers (Akhḷāq Al-Wazīrayn)*, een venijnige en soms vileine aanval op het karakter, en vooral ook de seksuele mores, van zijn voormalige werkgevers. Zo’n openlijke aanval op machtige personen is niet uitzonderlijk voor deze tijd. Veel auteurs waren afhankelijk van de patronage van vorsten of hoge ambtenaren. Viel die weg, dan konden ze zich vrijelijk over hun voormalige patroon uitlaten. Algemener kent de klassieke Arabische literatuur een rijke traditie van spot- en hekeldichten – soms ook door vrouwelijke auteurs.

Het stuk *Abu Hayyan Al-Tawhīdī* van Tayeb Saddiki beroept zich voornamelijk op twee werken van Al-Tawhīdī: *Het boek van het genot en het gezelschap (Kitāb Al-imtā’ wa-l-mu’ānasa)* en *De conversaties (Al-muqābasāt)*, die zich respectievelijk afspelen aan het hof van Al-Tawhīdī’s patroon Ibn Sa’dān en in de kring rond Al-Sijistānī. De in deze boeken beschreven geleerde gesprekken zijn geen serieuze of diepgaande filosofische debatten, maar een vorm van (deels) beschaafd vermaak: ze lijken minder op Plato’s dialogen dan op Athenaeus’ *Deipnosophisten* (‘De geleerden aan tafel’) en Boccaccio’s *Decamerone*. Geen wonder dat *Het boek van het genot en het gezelschap* later werd omschreven als een ‘Filosofische 1001 nacht’.

Al-Tawhīdī is een literaire auteur van belang, maar als historische bron is hij niet altijd betrouwbaar. Met name ten aanzien van religieuze en sektarische vragen lijkt hij eerder partijdig. Zo voert hij een aantal *hadīths*, of uitspraken van de profeet, op die geen betrouwbare stamboom hebben, en presenteert hij zogenaamd historische verhalen die sjiieten in een kwaad daglicht plaatsen. Vanwege deze sektarische partijdigheid is Al-Tawhīdī door latere auteurs uitgemaakt voor een ketter of een ongelovige. Voor zover bekend is hij echter nooit vervolgd of aangeklaagd voor zijn geschriften, ook niet voor zijn scheldschriften tegen lokale machthebbers.

Publiek debat en vrijdenkerij

Ook in religieus en filosofisch opzicht kende de klassieke islamitische beschaving een opmerkelijke vrijheid en vrijzinnigheid. Verscheidene heersers organiseerden openbare theologische debatten of *munāzarāt*, waar islamitische, joodse, christelijke en andere theologen met elkaar in debat gingen over de merites van de verschillende geloofsovertuigingen. Een beroep op goddelijke openbaring of op religieus gezag was daarbij niet toegestaan; alleen logische argumenten telden.

Deze debatten waren niet ‘openbaar’ in de zin van voor iedereen toegankelijk. In Al-Tawhīdī’s tijd werd de cultuur van de geschoolde elite strikt gescheiden gehouden van het leven van de ongeletterde massa. Bij diverse klassieke islamitische auteurs vind je daarom de aanbeveling om het volk verre te houden van filosofisch denkwerk en theologische debatten,

omdat het daardoor alleen maar in de war kan raken, en ongewild in ketterij of ongeloof kan vervallen. In Saddiki's stuk is dit traditionele onderscheid tussen massa en elite grotendeels vervallen. Dat blijkt al uit zijn taalgebruik: dat springt speels en terloops van het geleerde Standaard-Arabisch naar het volkse Marokkaanse dialect, en van klassieke naar moderne varianten van de taal. Het is vrijwel onmogelijk om dergelijke nuances en woordspelingen in het Nederlands weer te geven. De poging daartoe die de vertaalster van het stuk, Nisrine Mbarki, desondanks heeft gedaan maakt haar vertaling des te waardevoller.

De *munāzarāt* waren open debatten, geen politieke tribunalen of showprocessen; inhoud en uitkomst ervan lagen niet van tevoren vast. Wanneer Saddiki dus in zijn stuk Al-Tawhīdī opvoert in een soort tribunaal waar hij om zijn vrijdenkerij wordt aangeklaagd, probeert hij vooral iets te zeggen over de Arabisch-islamitische wereld van zijn eigen tijd.

Sommige bekende feiten of anekdotes uit Al-Tawhīdī's leven, zoals zijn contacten met Al-Sijistānī en Al-Sīrāfī, en zijn wens zijn eigen boeken te verbranden, komen in Saddiki's stuk terug. Voor een aantal andere gebeurtenissen in het stuk is geen historisch bewijs. Ook neemt Saddiki geregeld een loopje met de chronologie van Al-Tawhīdī's en andermans levens. De auteur en denker Ibn Al-Muqaffa' bijvoorbeeld wordt hier als een bondgenoot van Al-Tawhīdī voorgesteld, maar in werkelijkheid leefde hij bijna drie eeuwen eerder. Maar de vraag of Saddiki's beeld van Al-Tawhīdī wel klopt is natuurlijk de verkeerde. Zijn toneelstuk is geen historische reconstructie, maar een parabel over de politieke rol van filosofie en literatuur in de wereld van nu. Het is aan de lezers en toeschouwers, en niet aan filosofen of historici, om een oordeel te vormen over de literaire, dramatische, maatschappelijke en politieke betekenis en waarde van het stuk.

Michiel Leezenberg werkt als filosoof aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is auteur van onder meer Islamitische filosofie: Een geschiedenis (2e editie 2008; bekroond met de Socrates-wisselbeker) en De minaret van Bagdad: Seks en politiek in de islam (2017).